

ДІАГНОСТИКА І КОРЕКЦІЯ

УДК 376-056.36:373.3./5.015.3

Ірина Матющенко,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психокорекційної педагогіки та реабілітології, факультету спеціальної та інклюзивної освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

irina-100@meta.ua

ORCID ID 0000-0002-0684-4154

Iryna Matyushchenko,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychocorrective Pedagogy and Rehabilitation, Faculty of Special and Inclusive Education of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ, Україна

вул. Пирогова, 9, м.Київ, 01601, Україна

Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine St.9 Pyrohova Street, Kyiv, 01601, Ukraine135

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД
ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ ШКОЛЯРІВ З
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В УМОВАХ
ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ**

**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT OF
THE ADAPTATION PROCESS OF STUDENTS WITH
INTELLECTUAL DISABILITIES IN THE CONDITIONS OF
INCLUSIVE EDUCATION**

Анотація. Статтю присвячено проблемі організації психолого-педагогічного супроводу освітнього процесу та адаптації учнів з особливими освітніми потребами в закладах освіти. Зазначається, що окреслена проблема є сьогодні найбільш актуальною, оскільки діти з особливими освітніми потребами мають значні труднощі у плані включення їх в нову соціальну спільноту (групу, клас), а успішний перебіг їх адаптації може відбутися за умови створення спеціальних психолого-педагогічних умов. Варто зазначити, що багатогранний та постійний розвиток інклюзивних практик у сучасній системі шкільної освіти забезпечує дітям з особливими освітніми потребами рівні права на освіту та можливості здобуття загальної середньої освіти, а також забезпечує вибір ними відповідних конкретних освітніх напрямів. Центр системи освіти надає великого значення індивідуальності кожної дитини, забезпеченню гармонійного балансу її особистісних і творчих якостей та формуванню необхідних життєвих здібностей.

Ключові слова: соціалізація, адаптація, психолого-педагогічний супровід, інклюзивна освіта, діти з інтелектуальними порушеннями.

Abstract. The article is devoted to the problem of organizing psychological and pedagogical support of the educational process and adaptation of students with special educational needs in educational institutions. It is noted that the outlined problem is the most urgent today, since children with special educational needs have significant difficulties in terms of their inclusion in a new social community (group, class), and the successful course of their adaptation can take place under the condition of creating special psychological and pedagogical conditions. It is worth noting that the multifaceted and constant development of inclusive practices in the modern system of school education provides children with special educational needs equal rights to education and opportunities to obtain general secondary education, and also ensures their choice of appropriate specific educational areas. The center of the education system attaches great importance to

the individuality of each child, ensuring a harmonious balance of his personal and creative qualities and forming the necessary life skills.

Key words: socialization, adaptation, psychological-pedagogical support, children with intellectual disabilities.

Актуальність дослідження. Формування і розвиток особистості невіддільні від соціалізації, яка починається в ранньому дитинстві, і залежить від того, чи вдасться дитині адаптуватися у світі дорослих і однолітків, а також у звичному шкільному середовищі. У зв'язку з цим, діти з особливими освітніми потребами потребують психолого-педагогічного супроводу у плані сприяння їх включення в нове соціальне середовище (групу, клас), як спеціального закладу освіти, так і закладу з інклюзивною формою навчання. Розглядаючи проблему адаптації школярів з інтелектуальними порушеннями, варто підкреслити певні труднощі, які обумовлені віковими особливостями та особливостями їх розвитку загалом. Зокрема, школярам з порушеннями інтелектуального розвитку потрібно «влитися» в навчально-виховний процес, адаптуватися до нової для себе навчальної діяльності, вимог класно-урочної системи, соціального середовища та колективу однолітків, вимог вчителя тощо. З огляду на це, пріоритетним завданням спеціальної освіти, у цьому контексті, є організація й проведення ефективного психолого-педагогічного супроводу та корекційної роботи з сприяння адаптації дітей з інтелектуальними порушеннями в закладах з інклюзивною формою навчання.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблемі адаптації присвячено значну кількість досліджень у різних сферах сучасної науки. З огляду на різноманітність підходів до вивчення адаптації, проаналізуємо її сутність та зміст, як категорії психологічної та педагогічної науки, що дасть змогу зрозуміти її особливості та визначити напрями подальшого розвитку.

Мета статті полягає у виявленні підходів щодо визначення поняття адаптації та психолого-педагогічного супроводу дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах організації інклюзивного навчання.

Методи дослідження. У дослідженні використано дві групи методів – теоретичні та емпіричні. Теоретичні становлять праці відомих вітчизняних та зарубіжних авторів спеціальної та загальної психолого-педагогічної літератури.

Друга група методів – емпіричні. Емпіричною основою слугують збір інформації, синтез, аналіз, узагальнення.

Результати дослідження. Адаптація є однією з найважливіших наукових проблем сьогодення. Під терміном адаптація (від латинського *adapto* – пристосовую) розуміється процес пристосування організму, особистості, їх систем до характеру окремих впливів або умов життя, що змінилися. Виникнення наукового терміну «адаптація» належить до другої половини XVIII століття. Його входження в науковий обіг пов'язане з ім'ям німецького фізіолога Оберта (Hartmann N., 1958), який використовував зазначений термін для опису явища

адаптації органів чуття людини, що виявляється у вигляді підвищення або зниження чутливості. Реакція на ефекти достатньої стимуляції тощо. Саме ідеї цього вченого стали початком вивчення проблеми адаптації, яке згодом вийшло за межі еволюції та біології загалом і почало проникати в медицину, психологію, соціологію, а потім і в кібернетику, екологію та інші науки.

У дослідженні (К. Андросович, & Л. Ткаченко, & Г. Ільїна, & І. Якимова, & В. Шульга та ін., 2021) адаптація розглядається як категорія, яка відіграє важливу роль у процесі інтерпретації. Вчені доводять, що треба враховувати загальні закономірності процесу адаптації, що проявляється на біологічному, психологічному та соціальному рівнях. Також необхідно враховувати і специфічні форми, яких вона набуває в різних видах процесів, зокрема в обміні речовин, поведінці організмів, діяльності людини тощо. Варто підкреслити, що роль адаптації в процесах останнього типу (що охоплюють граничні випадки людської діяльності, що розглядаються в цілому) є предметом спеціального філософсько-соціологічного аналізу.

Як зазначає А. Фурман, 2000, адаптація – це механізм саморозкриття особистості, який забезпечує трансформацію змін навколишнього середовища у внутрішні умови для створення нових способів взаємодії з реальністю та собою, необхідних для захисту середовища, своєї цілісності і розширення меж діяльності змін.

У дослідженні (І. Булак, & Г. Хомич, & А. Винагородський, & І. Сабанадзе, 1997) адаптація розглядається як «пристосування організму до навколишнього середовища таким чином, що за дотримання зовнішніх умов забезпечується нормальне функціонування організму». Зміни, що здійснюються у вигляді біологічних (на біохімічному та фізіологічному рівні) та психологічних (на загальному поведінковому рівні) механізмів.

(Л. Орбан-Лемберг, 2010) підкреслює, що адаптація відбувається на двох рівнях: перший (нижчий) – сфера взаємодії «організм-природне середовище» (характеризується біологічними законами, які не регулюють взаємовідносини між організмом людини і природним середовищем, але перебувають під впливом соціальних умов, які змінюють основні закономірності цієї взаємодії), і другий (вищий) – сфера взаємодії «особистість-соціальне середовище» (характеризується взаємовідносинами між індивідом і соціумом, які відрізняються від біологічної адаптації тим, що перебувають під впливом соціальних умов, які змінюють основні закони цієї взаємодії). На неї впливають соціальні умови, які змінюють базові закони і другий (вищий) рівень – простір взаємодії «особистість-соціальне середовище» (характеризується взаємовідносинами між особистістю і суспільством, які відрізняються від біологічної адаптації).

У науковій літературі виокремлюють такі види адаптації: сенсорна; адаптація на рівні організму (адаптаційний синдром); психологічна; соціальна.

Так, згідно з довідником з психології та психіатрії дитячого та підліткового віку (І. Булах, & Г. Хомич, & А. Виногородський, & І. Сабанадзе, 1997), психологічна адаптація включає біологічний, психологічний та соціальний аспекти. Водночас психологічна складова адаптації визначається активністю індивіда, яка поєднує в собі процес засвоєння правил середовища і перетворення або зміну середовища (самоадаптація). У свою чергу, психологічна складова адаптації визначається соціальною складовою. До соціальних чинників належать цілі діяльності та соціальні норми, тобто прийнятні способи досягнення цілей і санкції за відхилення від цих норм. Варто зазначити, що найважливішою умовою успішної адаптації є оптимальне співвідношення обох аспектів активної діяльності індивіда (перетворення себе і перетворення середовища).

Т. Кравченко, 2009, визначає адаптацію як один з етапів розвитку особистості в процесі соціалізації. Автор зазначає, що адаптація створює можливості для організму людини оптимально функціонувати в незвичних умовах. Адаптивна поведінка включає фізіологічні, ендокринні та інші реакції організму, психічні процеси, переживання тощо. Саме тому адаптація і готовність до діяльності взаємопов'язані і мають певний вплив один на одного. Адаптація проявляється не тільки у фізичному пристосуванні до нових ситуацій, а й у закріплених формах поведінки для подолання труднощів та оволодіння діяльністю.

Дослідниця розділяє на дві групи чинники адаптації:

1) чинники, які пов'язані з особливостями самої людини. Це такі характеристики: загальна та спеціальна підготовленість, характер, темперамент, пізнавальні та інші психічні процеси, вихідні функціональні стани;

2) чинники, які існують об'єктивно: засоби ознайомлення з характером умов, у яких знаходиться особистість та виконання певних завдань.

Як зазначають І. Булах, & Г. Хомич, & А. Винагородський, & І. Сабанадзе, 1997, успішний перебіг адаптаційних процесів безпосередньо залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості. На думку вчених, адаптація – це не тільки процес, а й властивість будь-якої саморегульованої живої системи, що полягає в здатності пристосовуватися до мінливих умов навколишнього середовища. Однак адаптаційні можливості індивіда багато в чому залежать від психологічних особливостей особистості, які визначають здатність адекватно регулювати функціональний стан організму у відповідь на різні умови життя і діяльності. Саме тому оцінити адаптаційний потенціал особистості можна, оцінивши рівень розвитку найбільш важливих для регуляції психічної діяльності та адаптаційних процесів психологічних характеристик.

До них відносяться: нервово-психічна стійкість, самооцінка, відчуття соціальної підтримки, що впливає на самооцінку особистісної значущості для оточуючих (особистісна референтність), особливості контактів з оточуючими, що

характеризують ступінь конфліктності особистості, досвід соціального спілкування, ступінь орієнтації на існуючі в суспільстві норми і правила поведінки, індивідуальна моральність і відповідність вимогам групи і колективу (рівень групової ідентичності).

Отже, вчені доводять, що чим вищий рівень цих показників, тим успішніше відбувається адаптація і тим ширший спектр факторів середовища, до яких може пристосуватися індивід.

О. Камінська, 2007, вказує, що протилежним процесом адаптації є процес дезадаптації. Дезадаптація – це нездатність встановити оптимальний взаємозв'язок між індивідом і середовищем через переважання неконструктивних реакцій або невдачу конструктивного підходу. Дезадаптація завжди має психосоматичний характер і проявляється у наступних формах: невротичній, агресивній, протестній та покірно-депресивній.

У своєму дослідженні В. Козьявкін, 2001, поняття «адаптація» визначає як пристосування особистості до групових норм та власне соціальної адаптації, яка передбачає формування адекватної системи взаємовідносин з соціальними об'єктами, інтеграцію особистості до соціальних груп, прийняття цінностей нового соціального середовища тощо.

На думку Т. Червоної, 2008, адаптація дітей до школи – це передусім пристосування до нових для них умов життєдіяльності в новій соціальній спільноті (класі). Вчена зазначає, що це

відбувається не лише на зовнішньому, поведінковому рівні, а й на внутрішньому, особистісному. Формування певних установок та особистісних характеристик робить дитину працьовитим та успішним учнем.

Дослідниця розглядає адаптацію дитини до школи і як процес звикання до шкільних вимог, розпорядку дня, нового оточення та умов діяльності. Зазначається, що освітнє середовище, організоване педагогами, складається з п'яти взаємопо'язаних елементів:

- 1) теоретико-практичний блок знань, умінь та навичок, які має засвоїти дитина;
- 2) ставлення дитини до цих компонентів;
- 3) ставлення дитини до самої себе;
- 4) взаємини з оточуючим середовищем;
- 5) розуміння дитиною свого місця у світі.

Стверджується, що коли дитина виявляє позитивне ставлення до певного елемента освітнього середовища, вчителі можуть керувати її емоціями та спрямовувати їх у потрібне русло, використовуючи у своїй діяльності психолого-педагогічний вплив.

Отже, на думку автора, адаптована дитина – це, насамперед, дитина, яка пристосована до повноцінної реалізації свого особистісного, фізичного та інтелектуального розвитку в конкретному освітньому середовищі.

У свою чергу головною метою адаптаційного періоду – є створення психолого-педагогічних умов, які б забезпечили сприятливий перебіг пристосування школяра з порушеннями інтелектуального розвитку до шкільних умов життя. Адаптація дитини до школи – це не одномоментний процес. Це досить тривалий процес, що зачіпає важливі функції всіх систем дитячого організму.

Дослідження (С. Максименко, & О. Главник, 2003) підкреслюють, що психолого-педагогічні умови забезпечуються створенням позитивного психологічного клімату в класі однолітків. У зв'язку з цим рекомендується докладати постійних зусиль для підвищення рівня навчальної мотивації шляхом створення ситуацій, в яких дитина може досягти успіху на уроці, в позаурочній діяльності та спілкуванні з однолітками. Неспроможність дитини успішно адаптуватися до шкільного середовища може призвести до виникнення дезадаптивних ситуацій. Дезадаптація у цьому плані розглядається як негативний результат, який порушує процес позитивної адаптації учня до нового середовища. Дезадаптація може виникнути в результаті швидких змін у навколишньому середовищі, до яких учень не завжди є готовим.

Огляд наукової літератури (В. Козявкін, 2001) показує, що термін «шкільна дезадаптація» фактично позначає всі труднощі, які виникають у дитини в процесі навчання. Шкільна дезадаптація – це формування у дітей неадекватних механізмів пристосування

до школи у вигляді труднощів у навчанні та поведінці, конфліктів у стосунках, психогенних захворювань і реакцій, підвищеній тривожності тощо.

Серед основних ознак шкільної дезадаптації виокремлюють:

- порушення у взаєминах з однокласниками, батьками, вчителями;
- відсутність бажання відвідувати школу;
- соматичні прояви: головний біль, порушення апетиту, пригнічений настрій, підвищена стомлюваність;
- емоційні порушення;
- зниження комунікабельності, емоційної стабільності, самоконтролю і соціальної сміливості;
- підвищення показників емоційної збудливості, тривожності, нездатності до тривалої концентрації уваги і замкнутості.

Отже, сучасне розуміння сутності адаптації у науковій літературі базується на тому, що це процес бажаного або вимушеного входження особистості в будь-яку сферу діяльності, успішність якої залежить від ступеня узгодженості умов з можливостями організму та психіки особистості.

Розглядаючи проблему адаптації школярів з інтелектуальними порушеннями, треба зазначити, що окреслений

процес має свої особливості та труднощі, які обумовлені віковою специфікою та особливостями розвитку зазначеної категорії дітей.

В. Тарасова, 2017, підкреслює, що перебіг процесу адаптації дітей з інтелектуальними порушення супроводжується значними труднощами, що виражаються у прояві невротичних реакцій, тривожності, фобій та ін. Через те, що адаптаційний потенціал школярів з інтелектуальними порушеннями порівняно з дітьми із нормотиповим розвитком знижений, діти не можуть достатньою мірою осмислити соціальні ситуації, які утворюються навколо них, часто виникають психологічні проблеми там, де у дітей з нормою ці завдання розв'язуються без особливих зусиль. Зазначена категорія дітей вирізняється не лише особливостями пізнавальної діяльності, а також характером та змістом психологічних проблем, і навіть особливостями процесів психологічної адаптації.

Важлива відмінність спостерігається в адаптивності психічних процесів. Так, залежно від типу особистості у дитини з нормотиповим розвитком в адаптацію можуть включатися різні психологічні захисти. Наприклад, для астеничної особистості більш характерний захист типу витіснення та придушення; для психастеничної – за типом раціоналізації та інтелектуалізації; для демонстративної – на кшталт перенесення, регресії тощо.

Зазначається, що школярі з інтелектуальними порушеннями частіше вдаються до примітивних захистів: заперечення проблемної ситуації, втеча від неї, агресія чи ідентифікація своєї

поведінки з поведінкою оточуючих (В. Синьов, & М. Матвєєва, & О. Хохліна, 2018). Відповідно, виявляється різним і результат адаптації. Варто підкреслити, що дитина з нормотиповим розвитком зрештою найчастіше знаходить творче розв'язання психологічної проблеми. Кожна успішна адаптація збагачує її новим життєвим досвідом, підвищує її адаптивність та сприяє особистісному зростанню. Стан дезадаптації, якщо вона виникає, протікає у типовій формі невротичних чи характерологічних реакцій. У дітей з порушеннями інтелекту часто відсутня адаптація, а новий життєвий досвід формується важко. При зміні попередніх моделей поведінки можуть формуватися дезадаптивні стереотипи, а межу між адаптацією та дезадаптацією у таких дітей важко визначити. Життєвий шлях школярів з інтелектуальними порушеннями виглядає як безперервний ланцюг адаптації та дезадаптації, цьому сприяють дуже обмежені психологічні захисні механізми, сформовані в жорсткому соціальному, а в багатьох випадках і сімейному середовищі. Дезадаптаційні ситуації можуть виникати спонтанно з причин, незначних для стороннього спостерігача.

Особливості психічної адаптації школярів з інтелектуальними порушеннями визначають підходи до їхнього психологічного супроводу. Такі діти не в змозі повністю нести відповідальність за власну долю. Сім'ї таких дітей також часто бувають неблагополучними у плані нервово-психічного та

ментального здоров'я (В. Синьов, & М. Матвєєва, & О. Хохліна, 2018).

Зазначається, що школярі з інтелектуальними порушеннями не завжди здатні оцінити наслідки своєї поведінки. Діти не можуть пояснити свої вчинки, у них не формуються на достатньому рівні морально-ціннісні критерії, майже не розвинені особистісні та духовні якості, відсутня критичність до своїх дій та вчинків. Порушення поведінки найчастіше спостерігаються при легкому ступені інтелектуальних порушень. Для таких дітей характерне поєднання несамостійності, навіюваності, легкого засвоєння примітивних форм поведінки, поганих звичок із одночасним прагненням до самостійності (В. Синьов, & М. Матвєєва, & О. Хохліна, 2018).

Загальна характеристика поведінки школяра з інтелектуальними порушеннями відображає насамперед порушення соціальної адаптації, що має постійний, хронічний характер. Для школярів з інтелектуальними порушеннями характерною є слабка соціальна пристосовність до умов життя в суспільстві через притаманні їм психологічні особливості. Оскільки оцінка життєвих ситуацій здійснюється ними не з позицій соціальних вимог, а виходячи з особистих переживань та проблем, їх поведінка може змінюватися без урахування умов, які можуть виникнути у будь-яких непередбачуваних обставинах життя. Варто підкреслити, що, на відміну від однолітків з нормотиповим розвитком, соціальна компетентність як система

соціальних знань і різноманітних моделей поведінки формується стихійно у процесі їх соціалізації, а школярі з інтелектуальними порушеннями потребують спеціальної психолого-педагогічної організації цього процесу (Н. Стадненко, 2019).

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Узагальнюючи питання психолого-педагогічного супроводу процесу адаптації школярів з інтелектуальними порушеннями, вважаємо доцільним підкреслити, що зазначена проблема є актуальною в сучасній системі спеціальної освіти в Україні. Діти зазначеної категорії потребують системного психолого-педагогічного супроводу у плані сприяння процесу адаптації в нове соціальне середовище (групу, клас) та вимог освітнього процесу. Подальшу перспективу дослідження буде спрямовано на сприяння та оптимізацію педагогічного супроводу процесу соціалізації та адаптації дітей з інтелектуальними порушеннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адаптація дітей у 1, 5, 10 класах / упоряд. Т. Червонна. К. : Шкільний світ, 2008. 128 с.
2. Булах, І. С., Хомич, Г. О., Винагородский, А. М., & Сабанадзе, І. О. (1997) Соціально-психологічні аспекти процесу адаптації учнів: навч.-метод. посіб. Київ : УДПУ ім. М. П. Драгоманова; Переяслав-Хмельницький ДТП ім. Г. С. Сковороди, 180 с.
3. Камінська, О. (2007) Проблема соціально-психологічної дезадаптації дітей з особливими освітніми потребами. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими освітніми потребами. №2(4) С. 286-289.

4. Козьявкін, В. (2001) Шкільна дезадаптація: історія проблеми та її актуальність для сучасної педагогіки і медицини. Дефектологія. № 2. С.17-19.
5. Максименко, С.Д., & Главник, О. (2003) Адаптація дитини до школи: посібник. К.: Мікрос-СВС. 111 с.
6. Стадненко, Н.М. (2019) Нариси з олігофренопсихології. Кам'янець-Подільський. 185 с.
7. Синьов, В.М., & Матвеева, М.П., & Хохліна, О.П. (2008) Психологія розумово відсталої дитини: Підручник. К.: Знання. 359 с.
8. Соціальна адаптація обдарованої особистості: від дитинства до юності : методичний посібник / К.А. Андросович, Л.І. Ткаченко, Г.В. Ільїна, І.О. Якімова, & В.М. Шульга та ін. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2021. 106 с.
9. Тарасова, В.В. (2017) Навчання та виховання дітей із порушенням інтелекту: навчально-методичний посібник. Харків. 125 с.
10. Фурман А. В. (2000) Психодіагностика особистісної адаптивності: наук. видання. Тернопіль : Економічна думка. 197 с.
11. Hartmann, H. (1958) Ego psychology and the Problem of adaptation. N-Y. 32 с.

REFERENCES

1. Adaptatsiia ditei u 1, 5, 10 klasakh [Adaptation of children in grades 1, 5, 10] / uporiad. T. Chervonna. K. : Shkilnyi svit, 2008. 128 s. [in Ukrainian].
2. Bulakh, I.S., Khomych, H.O., Vynahorodsky, i.A. M., & Sabanadze, I.O. (1997). Sotsialno-psykholohichni aspekty protsesu adaptatsii uchniv [Social and psychological aspects of the process of adaptation of students]: navch.-metod. posib. Kyiv : UDPU im. M. P. Drahomanova; Pereiaslav-Khmelnyskyi DTP im. H. S. Skovorody, 180 s. [in Ukrainian].
3. Kaminska, O. (2007). Problema sotsialno-psykholohichnoi dezadaptatsii ditei z osoblyvymy osvritnimy potrebamy. Aktualni problemy navchannia ta

vykhovannia liudei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy [The problem of social and psychological maladjustment of children with special educational needs. Actual problems of education and upbringing of people with special educational needs]. №2(4) S. 286-289. [in Ukrainian].

4. Koziavkin, V. (2001). Shkilna dezadaptatsiia: istoriia problemy ta yii aktualnist dlia suchasnoi pedahohiky i medytsyny [School maladjustment: the history of the problem and relevance for modern pedagogy and medicine]. Defektolohyia. № 2. S.17-19. [in Ukrainian].

5. Maksymenko, S.D., & Hlavnyk, O. (2003) Adaptatsiia dytyny do shkoly [Adaptation of a child to school]: a manual: posibnyk. K.: Mikros-SVS. 111 s. [in Ukrainian].

6. Stadnenko, N.M. (2019) Narysy z olihofrenopsykhologii [Essays on oligophrenopsychology]. Kamianets-Podilskyi. 185 s. [in Ukrainian].

7. Synov, V.M., & Matvieieva, M.P., & Khokhlina, O.P. (2008) Psykholohiia rozumovo vidstaloi dytyny [Psychology of a mentally retarded child]: Pidruchnyk. K.: Znannia. 359 s. [in Ukrainian].

8. Sotsialna adaptatsiia obdarovanoi osobystosti: vid dytynstva do yunosti [Social adaptation of a gifted personality: from childhood to youth]: metodychnyi posibnyk / K.A. Androsovyh, L.I. Tkachenko, H.V. Ilina, I.O. Yakymova, & V.M. Shulha ta in. Kyiv : Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy, 2021. 106 s. [in Ukrainian].

9. Tarasova, V.V. (2017) Navchannia ta vykhovannia ditei iz porushenniam intelektu [Education and upbringing of children with intellectual disabilities]: navchalno-metodychnyi posibnyk. Kharkiv. 125 s. [in Ukrainian].

10. Furman, A.V. (2000) Psykhodiagnostyka osobystisnoi adaptyvnosti [Psychodiagnostics of personal adaptability]: nauk. vydannia. Ternopil : Ekonomichna dumka. 197 s. [in Ukrainian].

11. Hartmann, N. (1958). Ego psychology and the problem of adaptation. N-Y. 32 p. [in English].